

AZ ORMÁNSÁGI „EGYKE” ÉS TOPOSZA **Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között***

KOLOH GÁBOR¹

Kutatásunk a két világháború közötti időszak népesedési válságát vizsgálja abból a célból, hogy magyarázatot nyerjen a születésszabályozás elterjedésének korabeli okaira. Kiemelt jelentőséget tulajdonítottunk az ormánsági egykezésnek, úgy véljük, hogy e jelenség több társadalmi látószögből történő elemzése közelebb visz a kitűzött célhoz.

Bár az Ormánság fókuszba kerüléséhez kutatói szerencse kellett, indokolt volt a témánál maradnunk, tekintve, hogy a megelőző kutatások azt a hazai demográfia tudományának egyik fő kérdésévé tették. Az Ormánság népesedésének vizsgálói meglehetősen heterogén társadalmi közeg kvalifikált tollforgatói voltak, akik ritkán maradtak a kizárólagosan tudományos vizsgálódás mezsgyéjén (Andorka 2001a. 13). Mi az Andorka Rudolf kutatását lezáró határévvel, 1895-tel kezdjük vizsgálatunkat, és azt a két világháború közötti időszakba nyúlóan terjesztjük ki. Témánk szempontjából ennek a korszaknak különös jelentősége van, hiszen nem született olyan elemzés, amely a harmincas évek nagy jelentőségű népesedési vitájáig vezetné az Ormánság demográfiai vizsgálatát, így a nem nominatív eredmények bemutatásával ezt a hiányt is igyekszünk pótolni. A két világháború közötti egyke-diskurzus áttekintését Andorka Rudolf elvégezte (Andorka 2001a. 17–27), de továbbra is feladat az ormánsági egykézéssel foglalkozó irodalom vitás kérdéseinek tisztázása (Andorka 2b. 31). Dolgozatunk több ponton is ütközteti a demográfiai eredményeket a népi írók megállapításaival.

A népesedési tendenciák elemzése során felhasznált források kiválasztásakor a sokszínűsége törekedtünk: öt népszámlálás vonatkozó adatait, a községsoros adatbázis ormánsági falvainak élveszületési és halálozási adatsorait és a vajszlói anyakönyvi kerület 1895-tel kezdődő állami anyakönyvi másodpéldányainak számottevő részét feldolgoztuk.

A népességszám alakulása

„Ott, ahol a Mecsek hegység legdélibb fodrai is elsimulnak, ott terül el ez a vidék, amelyet ősidők óta Ormánságnak neveznek” (Hídvégi 1938. 44). A túlnyomórészt Baranya és két faluja révén Somogy megyei területet néprajzi tájegységként definiálják (Kiss Z. 1991. 13), így a hozzátartozó települések sora nem határozható meg kizárólagosan. Mivel a kutatáshoz mégis le kell határolni a vizsgálni kívánt települések körét, mi – figyelembe véve a kákicsi lelkész, Kiss Géza meghatározását is (Kiss 1937. 10) – a

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ A szerző történész, doktorandusz az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén, e-mail: koloh.gabor@gmail.com.

vajszlói orvos, Hídvégi János községfelsorolását tartjuk irányadónak, leginkább annak következetessége és előbbi pontatlansága miatt. Ám 45 település esetén a hatékony adatkezelés miatt célszerű a csoportosítás, így három szintet különböztetünk meg. A megkülönböztetés alapjául – tekintve, hogy forrásbázisunk javát az anyakönyvek adják – az 1895. évi anyakönyvi kerületi felosztást tekintettük.² A hierarchiába rendeződő szintek tetején a régió két központja, Sellye és Vajszló áll, alattuk a további anyakönyvi kerületek helyezkednek el: Kémes, Kovácsbócsa, Vejtő, Vajszló és Harkány³ a siklósi járásból, illetve Cserépfennsík (Újvidékkel való egyesülése után Bogádmindszent), Magyarmecske, Osztró (Kiscsánnal való egyesülés után Csányosztró) és Zalaegerszeg pedig a szentlőrinci járásból. A hierarchia alsó szintjét az a 35 település alkotja, amelyeket a Hídvégi által felsoroltakból az előbbieken nem említettünk.

1. Átlagos népességszám az Ormánságban
Mean population size in the Ormánság region

	1900	1910	1920	1930	1941
1. fok	1547	1735	1708	1884	1895
2. fok	646	624	582	632	650
3. fok	462	429	391	421	401
Együtt	543	522	483	523	512

Forrás: Hivatkozott népszámlálások.

Magyarország népessége a vizsgált időszakban növekedett: 1910-ben 7,6 millió, 1920-ban 8 millió, 1941-ben 9,3 millió ember élt hazánk mai területén (Klinger 1997. 295). Baranya megye népességszámának emelkedése 1920 után indult meg: ebben javarészt Pécs szerepkörének erősödése játszott szerepet. Baranya megye népessége 1870 és 1941 között 33%-os gyarapodást mutat, ami a dunántúli átlag alatt van, így ebből a szempontból ez is beleillik a *Nyugat*-vitában megszólaló író-újságíró Németh Imre, a *Válasz* későbbi szerkesztője gondolati ívébe, amely szerint a növekedés kisebb üteme a sorvadás bizonyossága (Németh 1992. 108). Az Ormánságban megfigyelhető népességszám-változás nagysága eltért a megyei szinttől, de iránya megegyezett azzal: sehol nem tapasztalunk drasztikus esést, és csak az 1910-ben mért selyei csökkenés az egyetlen eset, amikor a változás iránya nem igazodik a megye többi területéhez. 1900-hoz mérten 1941-ben az Ormánság negyvenöt falvában átlagosan 10%-os a csökkenés: ez bőven a megyei 13%-os növekedés alatt van, a különbség tehát 23%-os, ám – a *Nyugat* népesedési anketjét *Pusztulás* című írásával indító – Illyés Gyula a magyarság elsíratását nem ezekre az adatokra alapozta. Bár elfogadjuk a személyes benyomás hatását, de amikor a hivatalos kimutatások felére becsülte a magyarok számát – írván, hogy „Azt hiszem, nem követek el nagy túlzást, ha – itt igazán impresszióról van szó – a falvakban élő magyarok számát a hivatalos kimutatás körülbelül felére teszem. Ezek száma is évről évre ijesztő mértékben fogy.” – akkor voltaképpen Kiss Géza eredményeit használta fel (Illyés 1992. 73). Kiss ugyanis a református egyházak összeírására

² Helységnévtár 1895. 25–30.

³ Harkány nem ormánsági település, de az anyakönyvi kerületként hozzá tartozó Dráva-szalóc, Ipacsfa és Terehegy miatt megemlítjük, adataival azonban nem számolunk.

hivatkozva az „ősi törzs” lélekszámát 12 000 főben állapította meg: „Az ősi törzs lélekszáma – a többi mind mellette sarjadó tenyészet – 1934-ben a református egyházak összeírása szerint már csak 11 961 lélek a 45 községben. A belőle kivált néhány nazarénussal kerek 12 000 lélekre tehető” (Kiss 1986. 493). Ugyanakkor tudjuk, hogy 1930-ban az Ormánság össznépessége 23 567 fő volt, amelyből 13 345 főt (57%) kereszteltek reformátusnak. Illyés tehát egyenlőségjelet tett az ormánsági magyarok és az itteni reformátusok száma közé, kizárva a körből a jelentős arányban itt élő római katolikusokat, de például a helybeli evangélikusokat és az izraelitákat is.

Az ormánsági népességszám a megyei szinthez mérten csökkenést mutat, de a változás mértéke eltérő a térségen belül. Az első világháború okozta visszaesés és az 1920–1930 közötti növekedés mindhárom települési szinten megfigyelhető. Vajszlón és Selylyén ezt megelőzően és ezt követően is emelkedett a népességszám, míg a kerületi központoknál 1900 és 1910 között csökkent, 1930 és 1941 között növekedett. A harmadik fokon tárgyalt falvak esetében 1900–1910 és 1930–1941 között is a népességszám visszaesését konstatáljuk. Az Ormánság átlagnépességére az utóbbiak alakulása nyomta rá a bélyegét, tekintve, hogy az nagyságrendileg nem olyan mértékben, de ugyanazt az irányt követte, mint az alsó szinten álló falvak.

A legmagasabb népességfogyást produkáló települések között találjuk Kemsét és Kákicsot, így nem véletlen, hogy ezek a községek azok, amelyek többször váltak vizsgálati és hivatkozási alappá az ormánsági egykezés kérdésében: radikális példák voltak, amelyeket az egész Ormánságra kivetítettek. Az átlagolás ugyanakkor elmosza a finom különbségeket, hiszen azt is megfigyeltük, hogy az Ormánság népességének fogyása nemcsak hogy nem jelenti az Ormánság minden egyes falvában végbemenő fogyatkozást, de a csökkenő lakosságszámú települések köre sem mindig azonos. A 45 vizsgált falu közül 1900 és 1910 között 17-ben, 1910 és 1920 között 11-ben, 1920 és 1930 között, tehát a *Nyugat* népesedési ankétja idején 28 faluban, vagyis több mint a falvak kétharmadában, és 1930–1941 között is majd a falvak felében, 20 településen számolhatunk stagnálással vagy népességnövekedéssel.

„Nagyszámú öregek – eltűnő gyerekek”: az öregedési index alakulása

A következőkben az öregedési index vizsgálatából szeretnénk megtudni, mennyiben észlelhető az előregedés tendenciája, felidézve Kovács Imrének az öregek feltűnően nagy számára és a társadalomból lassan eltűnő gyermekekre vonatkozó megállapítását (Kovács 1989. 65).

2. Öregedési index az Ormánságban (%) Ageing index in the Ormánság region

	1900	1910	1920	1930	1941
1. fok	57,7	51,1	50,4	58,2	68,9
2. fok	59,4	65,8	76,0	71,0	70,6
3. fok	52,9	63,9	71,0	71,5	70,2
Együtt	56,6	60,2	65,8	66,9	69,9

Forrás: Hivatkozott népszámlálások.

A települések hierarchikus kategorizálása lehetőséget ad rá, hogy az életkori megoszlást vizsgálva árnyaltan lássuk az öregedés dinamikáját. Ennek méréséhez a 60 éven felüliek és a 15. életévüket be nem töltöttek számának hányadosát állapítjuk meg, amelyeket évtizedenként egymás mellé helyezve látjuk annak alakulását. 1900 és 1941 között az Ormánság falvait összességében az előregeredés jellemezte, amelynek üteme 1900 és 1920 között évtizedenként 5–6%-kal növekedett, 1920 után viszont már lassult, mértéke 1–3% volt. A településcsoportok élén álló Sellye és Vajszló, illetve a második fokon álló települések öregedési indexe ellentétes mozgású: míg az előbbieké 1900 és 1920 között több mint 7%-kal visszaesett, majd 1920 után 8–10%-kal nőtt, addig a második csoportot 1900 és 1920 között az előregeredés közel 17%-os emelkedése, majd 1920 és 1941 között 5–6%-os csökkenése jellemezte. A harmadik fokon álló 35 falut eleinte a gyors ütemű, majd lassuló előregeredés jellemezte.

Azt látjuk tehát, hogy a régió szintjén nagyobb, dinamikusabb települések 1920 előtt nem tudták ellensúlyozni a kisebb településeken megfigyelhető előregeredés mértékét, viszont a két világháború között a Sellyén és Vajszlón megfigyelhető gyors ütemű előregeredést a régió szintjén jelentős mértékben tompította az öregedési index kisebb településeken megfigyelhető csökkenése. A változások okainak feltárása további elemzést igényel.

Élveszületések és halálozások

Az elveszületések (Klinger 1996. 171) és halálozások vizsgálatánál a községsoros adatbázist és a vajszlói anyakönyvi kerület anyakönyveit vettük alapul. Korszakunkban Baranya megye elveszületési számai kizárólag 1915 és 1917 között süllyedtek a halálozás számai alá, amely világosan tükrözte az első világháború hatását. Az elveszületések 1902-ben és 1903-ban, illetve 1925-ben és 1928-ban mutattak 40%-osnál nagyobb többletet. Bár a halálozások száma mutatott kisebb-nagyobb ingadozásokat, nem tapasztaltunk drasztikus változást.

Az Ormánságra vonatkozóan már eltérőbb képet kapunk: míg a megyében négy olyan évet találtunk, ahol az elveszületések számát meghaladta a halálozásoké, addig az ormánsági falvak esetében már huszonhárom ilyen évünk van. A második világháború előtti időszakban a 40%-ot meghaladó halálozási többlettel találkozunk 1915 és 1918 között: 1918-ban 67%-os a különbség. Az elveszületési görbe mellett a halálozási görbe is ingadozott, de annak mértéke az 1920-as és 1930-as években – egy-egy évet leszámítva – nem volt látványos.

Finomabban kirajzolódnak a különbségek a vajszlói kerületben (ide tartozott Vajszló, Besence, Hirics, Kunszentmárton, Lúzsok és Páprád végig; Baranyahídvég és Sámód 1907-ig, illetve Vejti 1898-tól), ahol szintén huszonhárom olyan évet találunk, amikor a halálozások száma meghaladta az elveszületéseket és ugyancsak az első világháború éveiben a legnagyobb a halálozási többlet (1917-ben 74%-os). Erős ingadozás jellemzi mindkét görbét, amelyek irányukban nem térnek el a megyei és az országos mutatóktól. Az elveszületések száma – ahogy országosan is – a világháború után, 1920-ban emelkedett meg, amikor 35%-os elveszületési többlet mutatkozott. Érdekesség, hogy 1925-ben hasonló arányú volt a változás (+38%).

3. A vajszlói anyakönyvi kerület adatai
Data of population movement in the registry district of Vajszló

Év	Házasság	Születés	Halálozás	Szaporulat
1895*–1899	108	379	367	12
1900–1904	194	536	486	50
1905–1909	163	430	507	-77
1910–1914	122	371	396	-25
1915–1919	105	219	452	-233
1920–1924	158	477	408	69
1925–1929	129	391	327	64
Összesen	1225	1935	2943	-273

*1895 októberétől.

Forrás: MNL BML XXXIII. 1. Vajszlói kerületi állami anyakönyvek másodpéldányai.

A fenti táblázatban – az arányos összevetés céljából – öt éves bontásban ismertetjük a vajszlói anyakönyvi kerületben felvett házasságok, születések és halálozások számát. Érdekes a házasságkötések számának megugrása 1900 és 1904 között, könnyen magyarázható viszont visszaesésük a világháború idején és emelkedésük a világháború után. A házasságokra, elveszületésekre és halálozásokra vonatkozó adatokat az alábbiakban részletesen tárgyaljuk.

Migráció

A tényleges népességszám-változás és a községsoros adatbázisok településekre kiszámított természetes népességszám-változásának különbsége adja a migráció értékét. Az Ormánság falvaira vonatkozó adatok összegzéseként megállapítható, hogy míg 1901 és 1910 között a természetes szaporodás 291 fő volt, addig a tényleges fogyás 850 főre rúgott. Ez az eredmény erőteljes elvándorlásról árulkodik, tehát a növekvő természetes szaporodás mellett az észlelt népességszám-csökkenés is részben ennek az eredménye. 27 faluból inkább elvándoroltak, egy faluban nincs változás, míg 17 településre jellemzően bevándoroltak: Drávaszabolcs mellett legtöbben Sellyére és Vajszlóra, utóbbi kettő ezt centrális szerepének köszönheti. Áttekintve a tényleges fogyásban érintett falvak adatait, igazi nagy kiugrás Okorág esetében tapasztalható, ahol a vándorlási különbözet 655 főre rúgott. Ismereteink szerint nincs olyan helytörténeti kiadvány, amely Okorág történetét dolgozná fel, és az eddig áttanulmányozott szakirodalom sem hívta fel rá a figyelmet. Helyzete azért is különös, mert népessége ezt követően nőtt, 1941-re pedig már meghaladta az 1900-as értéket.

Az elvándorlás iránya a források alapján nem állapítható meg, de Pécs minden bizonnyal különösen vonzó lehetett: ezekben az években több mint 5800 ember költözött be ide. A migráció nagyságát az országos eredményekkel összevetve nem tapasztalunk számottevő különbséget: a dualizmus időszakában ugyanis egy „nagyarányú, gyors ütemű kivándorlás” ment végbe, a vándorlási különbözet pedig 1901 és 1910 között kiemelkedően magas volt (Hanák 1978. 405). 1911 és 1920 között nagyságrendekkel visszaesett az elvándorlók száma: a legtöbben Drávaszabolcsról költöztek el, a legna-

gyobb mértékű betelepülés Vajszlóra és Diósvizslóra történt. 1921 és 1930 között az Ormánság 28 falvára betelepülés történt: a trianoni határok meghúzása feltételezhetően sokakat a magyar államterületre való áttelepülésre ösztönzött, mivel számításaink szerint több mint 1600 fő költözött e területre. Ez a szám megközelíti az 1901 és 1920 között mért elvándorlás értékét, így nem zárható ki az el- és bevándorló személyek között az azonosság. Ekkorra a centrális közösségek szerepe háttérbe szorult, Vajszló és Sellye csak a hatodik-hetedik helyen állt. Az elvándorlás egyik kiugró példája volt a már említett Kákics, ahonnan ekkor több mint száz ember költözött el.

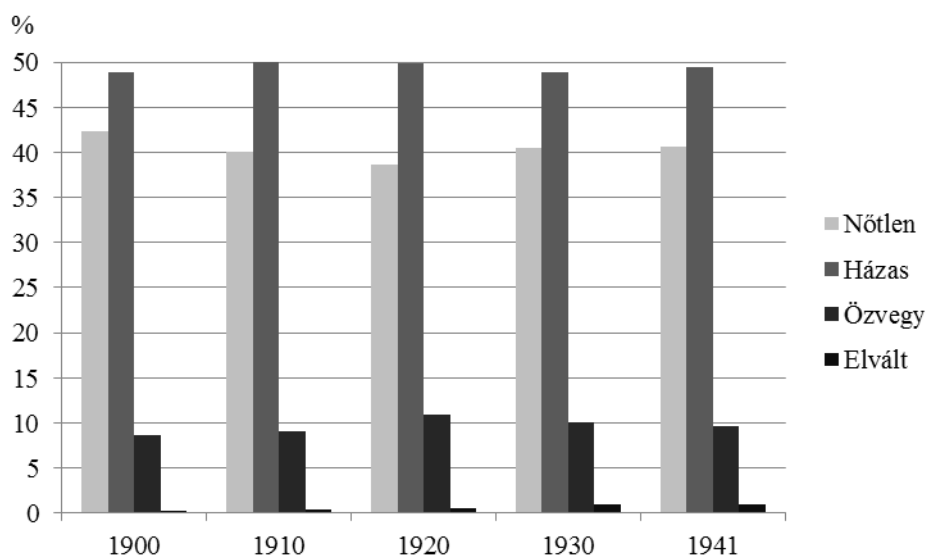
1931 és 1941 között újra az elvándorlás dominált, ekkor több mint 700 ember hagyta el a régiót. Kitűnik Marócsa esete, ahova az előző évtizedben közel háromszázan települtek be és most 340 fő költözött el. De közel százan hagyták el ekkor Sellyét, Vajszlóra ugyanakkor továbbra is a bevándorlás jellemző.

Ebben az oda-vissza történő vándorlásban a politikai klíma is szerepet játszhatott, hiszen 1941 áprilisában visszacsatolták a Délvidéket és az expanzív politikai irányvonal erősíthette az ilyen mozgásokat. A bemutatott ki- és visszavándorlási tendencia tükröződik annak a határ menti régiók felé irányulásában: míg országos szinten ennek egyenlege „csupán mérsékelt veszteséget mutatott,” (Ránki 1976. 767) addig – egyik fő lecsapódási területeként – itt egy arányaiban magasabb eredmény konstataálható.

Házasság, házassélet

Általános frigiditás vagy átmeneti tartózkodás a házassélettől?

A nőtlenek, illetve hajadonok aránya 1900 és 1941 között csupán néhány százalékos eltérést mutat, számottevő változás nem tapasztalható. Ha elkülönítjük a 15 éven felüliek csoportját, árnyaltabb képet kapunk: az 1910. évi adatokhoz képest 1920-ra 5%-kal emelkedett az arányuk, 1930-ra csekélyebb ütemű, 2%-os a növekedés, ellenben 1941-re 6%-os csökkenés tapasztalható. Ugyanakkor így is eltérés mutatkozik az ekkor általánosan jelentkező tendenciától, amely jóval magasabban állapítja meg az arányukat (Klinger 1997. 298), tehát a Kodolányi János által konstataált házasságtól történő tartózkodás (Kodolányi 1963. 35) – miszerint „...a nők között fellépő frigiditás okozza azt, hogy a lány nem megy férjhez, hogy irtózik a gyermektől, hogy utálja a férfit, s ha házasságot köt, anyagi okból cselekszi” – inkább tekinthető egy átmeneti jelenségnek, mint stabil állapotnak.

Forrás: Hivatkozott népszámlálások.

I. Az Ormánság népessége családi állapot szerint
Population in the Ormánság region by marital status

Viszonylag egyszerűbb a magyarázat az 1910 és 1920 közötti időszakra vonatkozóan: megemelkedett a nőtlenek, illetve a hajadonok aránya, mert a potenciálisan házasodó férfiak jelentős része frontszolgálatot teljesített, mégis kérdéses, hogy ez az arány miért nem 1920 és 1930 között, hanem egy évtizeddel később csökkent? Felderítésre vár, hogy ha nem is csökkent, de miért nőtt tovább ez a szám (még ha csekélyebb mértékben is), illetve 1930 és 1941 között mi válthatta ki az arány jelentős csökkenését? Közrejátszhatott, hogy nőtlen, illetve hajadon megjelölés alatt tartották számon azokat, akik nem éltek törvényes házasságban. A házások aránya 1930 és 1941 között növekedett, az özvegyek és a törvényesen elváltak arányában nem történt változás, de míg az özvegyek száma stagnált, az elváltaké 10%-kal esett.

A házasultak aránya a korszakban végig 50% körül mozgott. Az özvegyek esetében könnyen magyarázható a változás: a háború időszakában jelentősen megnőtt a számuk, majd 1920 után – az újránházasodások következtében – csökkent. Bár a százalékos arány nem mutatja ki, a korszakban jelentősen növekedett a törvényesen elváltak száma is: míg 1900-ban 18 fő, 1941-ben már 202 fő elváltat regisztráltak. Ezek a számok érzékeltesen mutatják, hogyan kezdett a törvényes válás egyre elfogadottabbá válni.

Vagyon és szüzesség: mi számított értéknek?

A házasságkötést megelőző párkapcsolat jellegét vizsgáló kemsei falukutatók szerint az Ormánságban a vagyon volt a meghatározó (Elek 1936. 78–79), Kiss Z. Géza kutatásai alapján pedig a lányok munkaképességét, és nem szüzességét tekintették értéknek (Kiss Z. 1991. 192). Az ország más régióiról szóló munkákkal összevetve hasonlóan számolt be Illyés Gyula, Erdei Ferenc és Szabó Zoltán⁴ is. Adataink azt mutatják, hogy a házasság továbbra is a leginkább bevett együttélési norma maradt, melyet az ország más vidékeihez hasonlóan a gazdasági feltételek alakítottak. Livi-Bacci egy ír példán keresztül mutatott rá a föld meghatározó szerepére (Livi-Bacci 1999. 86), és az Ormánság kapcsán is találkozunk ezt igazoló beszámolókkal: míg ifj. Kodolányi János általában a vagyon szerepét hangsúlyozza (Kodolányi, ifj. 1960. 83), Kovács Imre a föld (birtok) mellett meghatározó tényezőként említi a – Livi-Bacci példájában jelentéktelen szerepet játszó – házat (Kovács 1989. 76). Érdekes momentum a házasulandók örökbefogadása is (Kiss Z. 1991. 200): a vajszlói kerületi anyakönyvben három esetben találunk rá példát, de elmarad az örökbefogadás időpontjának feltüntetése, így a fentieket nem támasztja alá. Mindenesetre a vajszlói térségben ennek kapcsán nem beszélhetünk általános tendenciáról, legfeljebb kivételes esetekről.

A szüzesség kapcsán felvetődik a házasságon kívüli születések kérdése, különösen hogy a vajszlói kerületi születések 10%-át ezek adták: 107 fiú és 95 lány csecsemő született – a korabeli meghatározás szerint – törvénytelenül. Átlagon felül két időszakban: 1895–1899 és 1915–1919 között. Utóbbi jelenség könnyebben magyarázható: „különösen nagy szeretőjárás volt” (Elek 1936. 79). A legfiatalabb anya 14 éves (1915), a legidősebb 47 éves (1910) volt. A házasságon kívül születettek 77%-át a római katolikus anyától születők adták, 22%-át a református anyától születők, a maradék egy-egy születés pedig egy izraelita és egy ismeretlen vallású édesanyához kötődik. Sok esetben találkozunk olyan születéssel, ahol a szülők utólagosan házasságot kötöttek, de ez a gyakorlat nem vált általánossá.

⁴ Illyés 2005. 175., Erdei 1973. 101., Szabó 1986. 179–181.

A házasságkötések alakulása és a vőrendszer megítélése

A házasulók életkorát tekintve Andorka Rudolf idézi John Hajnal tételét a házasságkötési átlagéletkor európai megosztottságáról (Hajnal 2005. 84) és az Ormánság református népességére nézve igazolja annak az érvényességét (Andorka 2001c. 74–75). Kutatásunkban a házassági életkort az újr házasulókkal együtt vizsgáltuk: a családrekonstrukció sem ad teljes körűen lehetőséget a szétválasztásra, de becslésünk, amely külön vizsgálja a 30 év alatti, így nagy valószínűséggel először házasodó férfiakat és nőket, ugyanerre az eredményre jutott.

4. A házasságkötési átlagéletkor alakulása a vajszlói anyakönyvi kerületben
Mean age at marriage in the registry district of Vajszló

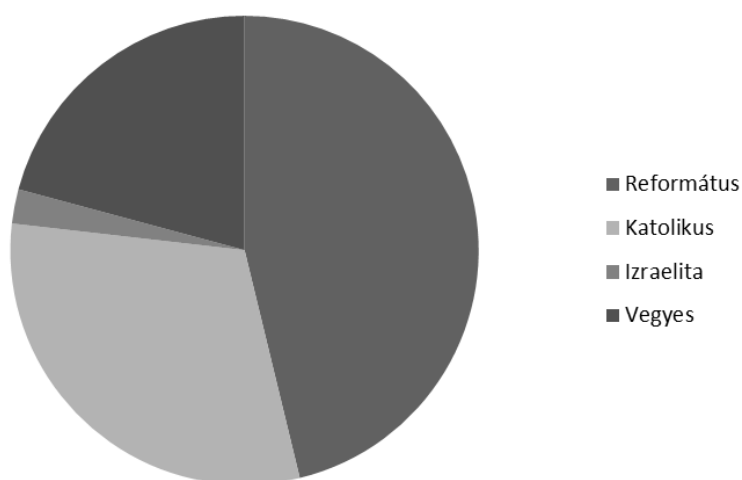
Időszak	Férfi	Nő
1895–1919	27,4	22,8
1920–1939	28,8	24,3

Forrás: MNL BML XXXIII. 1. Vajszlói kerületi állami anyakönyvek másodpéldányai

A férfiak 70%-a 20 és 29 éves kora között kötött házasságot, míg a nőknél ugyanez az arány (72%) öt évvel korábbra tolódott: 37%-uk 15 és 19 éves kora között, 35%-uk pedig 20 és 24 éves kora között kötött házasságot. A házasságkötési életkor az évtizedek folyamán változott: míg Andorka a férfiak esetén 21–23, a nők esetén 18–19 év között állapította meg az átlagéletkort, térbeli és felekezeti szempontból kiterjedtebb kutatásunk ettől eltérő eredményre jutott. A férfiak esetében az 1895–1899 között átlagos 26 éves korról az 1935–1939 közötti időszakra 29 évre nőtt a házasságkötési életkor, a nőknél pedig 22 éves korról 24 évre emelkedett. Ezt azért is hangsúlyozzuk, mert a megemelkedett házasodási életkor a termékenységi arányszám fiatal életkorban történő csökkenését magyarázhatja.

További szempontként merült fel a házasságok lakhely szerinti megoszlásának vizsgálata (Kodolányi, ifj. 1960. 11). Az 1225 házasságkötés több mint fele (52%) településen belül kötött, viszont az endogámia alakulásában megfigyelhető némi változás: míg 1895–1909 között aránya egy esetben sem haladta meg az 50%-ot, sőt 1905–1909 között csupán 36% volt, addig 1910 után folyamatosan 50% fölötti az arány, 1935–1939 között pedig majdnem eléri a kétharmadot. Az Ormánságon belüli házasságok aránya a korban átlagosan 28%, de itt a csökkenés arányos. Az Ormánságon kívül, de Baranya megyén belül találjuk a házasulók 13%-át: arányuk erősen ingadozik: míg 1915 és 1919 között 5%, 1925 és 1929 között már 20%. Baranya megyén kívül, de Magyarországon belül az összes házasuló 4%-a házasodott, itt különösebb kilengést nem találunk: ebben a csoportban a leginkább preferált hely Budapest. Külföldre csekély arányban házasodtak (2%), ezek is döntően a szomszédos horvát területre irányultak. A lakhely kérdése különösen a népi írók által gyakran emlegetett vőrendszer miatt nyer külön hangsúlyt. A vőrendszer lényege, hogy „idegenből”, azaz a településen kívülről hoztak vőlegényt a menyasszonyoknak (Elek 1936. 35–36). Kovács Imre a gyakorlat okaként a helybeli legények nősüléstől való irtózását jelölte meg, következményeként pedig a teljes szét-

züllést vizionálta (Kovács 1989. 84). A jelenséget a 18. század végétől mutatták ki, de nem tudjuk, hogyan, milyen források alapján:⁵ ha anyakönyveket használtak fel, akkor ingatag az állítás, hiszen eleve ettől az időtől kezdve volt anyakönyvezés Kemsén,⁶ a korábbi idők gyakorlatával való összevetésre így nincs lehetőség. Fentebb utaltunk rá, hogy a nemi arányok alakulása hivatkozási alappá vált a kérdés kapcsán (Kovács 1989. 76): itt azonban ellentmondást észlelünk, mert a nemi arányok a vizsgált időszakban változtak meg, míg a korszak elején és Baranya megyében a korábbiakban sem volt jellemző a nők számszerű többsége (Dányi – Dávid 1960. 36).

Forrás: MNL BML XXXIII. 1. Vajszlói kerületi állami anyakönyvek másodpéldányai

II. A vajszlói anyakönyvi kerületben kötött házasságok a felek vallása szerint (1895–1939)

Marriages by denomination in the registry district of Vajszló (1895–1939)

A házasságkötések vallási hovatartozás szerinti megoszlását áttekintve a vajszlói térségben a következőt tapasztaljuk:⁷ 1895 és 1939 között az összes házasságkötés 46%-

⁵ „A vőfogadás, vőül menés a 19. század elején bizonyíthatóan eleven gyakorlat. Léptenyomon találkozhatunk vele hivatalos iratokban utalás formájában, de megtaláljuk az élő gyakorlat leírását is.” (Kiss Z. 1991. 198.) Módszertanilag kifogásolható a nem konkretizált hivatalos iratok nem konkretizált utalásaira való hivatkozás; az élő gyakorlat leírására szintén nem történt meg a hivatkozás, az általunk ismert irodalom pedig nem győz meg a gyakorlat káros mivoltáról.

⁶ Születési anyakönyvek 1769-től, vegyes anyakönyvek 1786-tól állnak rendelkezésre.

⁷ A felekezeti megoszlás kérdésével külön tanulmányban szeretnénk bővebben foglalkozni.

a református, 31%-a katolikus, 2%-a izraelita felekezetűek között kötöttetett. Az eltérő vallású párok által kötött házasságok alkotják az összes házasság több mint ötödét. A vizsgált 45 év alatt azonban komoly változások mentek végbe: a reformátusok aránya 72%-ról 22%-ra apadt, a katolikusoké 13%-ról 53%-ra emelkedett; az izraeliták esetében 1935 és 1939 között már egyetlen házasságkötést sem találunk. Az eltérő felekezetűek közötti házasság ingadozva, de nőtt: az összes házasság közel harmadát tette ki 1915 és 1919, illetve 1925 és 1934 között. Az eltérő felekezetűek által kötött úgynevezett vegyes házasságok szinte kizárólag a református és a katolikus felekezetűek között kötöttetett. De vajon mit takarhatnak ezek a számok? A két felekezet házasságkötési aránya 1925 és 1929 között fordult meg: ekkorra már a reformátusok közötti házasságok kevesebb mint a felükre estek vissza (78-ból 33 házasságkötésre), a katolikusok közöttiek pedig több mint négyszeresükre nőttek (14-ből 54 házasságkötésre): a reformátusok esetén komolyabb visszaesés volt a világháború idején, a katolikusok közötti házasságkötések száma szinte változatlan maradt. 1920 után mindkét felekezet esetében komoly erősödéssel számolunk, de míg a reformátusoknál ez csupán ebben az időben figyelhető meg, és 1925 után számottevő a csökkenés, a katolikusok tartják, majd növelik arányukat. A jelenség hátterének feltárása további kutatást kíván.

A születésszám mint gyújtópont

Andorka Rudolf a kései házasodást mint az alacsony születésszám okát, elvetette (Andorka 2001c. 76): mi azonban – mivel 1895 és 1930 között mind a férfiak, mind a nők esetében hároméves emelkedést állapítottunk meg a házasságkötési korban – ezt nem fogadjuk el. Ám mindaddig, amíg az egyes családokra vonatkozóan bizonyosságot nem nyerünk erről a változásról, áttekintjük a születésekre vonatkozó tendenciákat is. Az egy nőre jutó gyermekszám biológiai és társadalmi tényezők függvénye, ahol a termékeny életszakasz a 15 évtől a 49 éves korig terjedő időszak. A nők esetében ez a keret érvényesült a vajszlói kerületi anyakönyvekben is, míg a férfiaknál a 65–69 éves korosztálynál is találtunk születést.

Termékenységi mutatók

Az Ormánságra vonatkozóan több arányszámot számoltunk. A nyers élveszületési arányszám a legegyszerűbb, a születési statisztika körébe tartozó mutató: az adott évi élveszületések számának a lakosság évközepi számához viszonyított nagyságát jelzi. Vizsgálatunk 1910-re, 1920-ra, 1930-ra és 1941-re terjed ki. Idővel fontos lesz ezeknek a vizsgálatoknak a cizellálása, mert csak így kapunk információt arra vonatkozóan, mekkora volt azoknak a nőknek az aránya, akik nem szültek.

A települések említett csoportosítása szerint kiszámolt nyers élveszületési arányszámok alakulásában csak az közös, hogy 1920 és 1930 között mindenütt csökkent. Mértékét tekintve legnagyobb az esés a harmadik körbe sorolt települések esetén, de a Sellye és Vajszló adta átlagot tekintve szintén számottevő ez a változás. 1910 és 1920 között az arányszám nőtt az 1. és a 3. fokú településeknél, a kerületi központoknál kismértékben csökkent.

5. A nyers élveszületési arányszám az Ormánságban
Crude birth rate in the Ormánság region

	1910	1920	1930	1941
1. fok	24,9	28,7	25,3	13,5
2. fok	25,1	24,0	18,4	17,5
3. fok	23,7	30,2	19,8	16,7
Együtt	24,6	27,6	21,2	15,9

Forrás: Hivatkozott népszámlálások.

Az anyakönyvi feldolgozás eredményei és a népszámlálások eredeti feldolgozási ívei⁸ lehetővé teszik a vajszlói anyakönyvi kerület településeinek⁹ szorosabb vizsgálatát, s így módunkban áll a nők korszpecifikus termékenységi arányszámának kiszámítása.

Mivel a születési anyakönyvek másodpéldányainak felvétele 1931-nél tart, három év – 1910, 1920 és 1930 – esetében tudjuk megvizsgálni a fenti mutatót. A három év eredményeinek kiszámítását összesítve 2897 nőre és ehhez kapcsolódóan 245 szülésre vonatkozóan végeztük el. A nőket ötéves korcsoportonként elemeztük 15 és 49 éves koruk között, a legmagasabb arányszámot mindhárom év esetében a 20 és 24 év közöttiek produkálták. A három év összevetésekor a háborút követő poszttraumatikus hatásként értelmezhető növekvő szülésszám a fiatalabb, 15–34 év közötti korosztályoknál fogható meg, a 35 évnél idősebb nők esetében csak a 40–44 év közöttiek azok, akiknek termékenységi arányszáma magasabb az 1910. évinél. A 15–29, valamint a 35–49 éves nők csoportjainál látjuk, hogy az 1930. évi eredmények már alatta maradnak az 1910. évinek: a különbség a 15–19 és 25–29 éves nők korcsoportjánál a legnagyobb, ahol mindkét esetben 29%-os a visszaesés. Tehát a vajszlói kerület településeinél az első világháborút követően tapasztalható a szülésszámok megemelkedése, amiben jelentős szerepet játszott az idősebb, de még termékeny női korosztály magasabb szülésszáma.

6. Korszpecifikus termékenységi arányszám korcsoportos átlaga
a vajszlói anyakönyvi kerületben
Age specific fertility rates in the registry district of Vajszló

Év	15–29 év	30–49 év
	közötti nőknél	
1910–1911	118,0	31,7
1920–1921	173,5	47,8
1930–1931	86,3	28,4

Forrás: MNL XXXII-23-H KSH Népszámlálási feldolgozási táblák (Baranya megye 1910, 1920, 1930).

⁸ MNL XXXII-23-H KSH Népszámlálási feldolgozási táblák (Baranya megye; 1910, 1920, 1930.)

⁹ Besence, Hirics, Kisszentmárton, Lúzsok, Páprád, Vajszló, Vejti.

A nemi megoszlást tekintve a vizsgált időszakban (1895–1919) a fiúk és lányok aránya a csecsemők között 51:49, amely a korábbi elemzésnek is megfelel.¹⁰

A születések havi hullámzását vizsgálva azt látjuk, hogy a magasabb születésszám 1895–1919 között március, április, illetve december hónapokra tehető, míg alacsony júniusra, júliusra és októberre.

Háttérben: a halandóság

Ami elkerülte a figyelmet: a halandósági mutatók javulása

A halálzási arányok vizsgálatát nemcsak a népesedési folyamatok elemzésének teljessége igényli: a népesedési vita során a születési arányokkal szemben csupán esetlegesen merült fel a halálzási arány csökkenése, a hosszabb, minőségi élet megélésének az érve (Braun 1992. 55). Az eddig feldolgozott irodalom sem fektetett nagy hangsúlyt a kérdésre: a születéssel kapcsolatos megszólalásokhoz viszonyítva a halálzások aránya elenyésző. Pedig indokolt lett volna mélyebben is foglalkozni a témával, hiszen a korokban javuló társadalmi és gazdasági viszonyok a halandóság csökkenését hozták.¹¹

A vajszlói kerület halotti anyakönyveinek másodpéldánya alapján (1895–1929) a halálzások közel egyötödét (19,2%) a csecsemőkorban elhaltak teszik ki, ez értékében megközelíti a következő négy, 1–29 évig terjedő korcsoportok összértékét. A 30–59 év között elhunytak adják az összes elhunyt hatodát, a 60 évnél idősebbek a 43%-át. A csecsemők után a 70–79 év között elhunytak aránya a legmagasabb (17,4%), majd a 60–69 év közöttieké (14,2%), ezután pedig a 80 év fölöttieké (11,8%).

A nemek arányát tekintve a születéseknél megfigyelt fiútöbbség jórészt csecsemőkorban megszűnik, amit a halálzásokban megfigyelt 54:46-os arány is igazol. Az 1–4 és a 20–59 éves korokban elhunytak között szintén a férfiak haltak meg nagyobb arányban, így magasabb az első szülés(ek) idején és a 60 éven felül meghalt nők aránya. Andorka megfigyelése a református anyakönyvek alapján, mely szerint a nők halandósága a 30. és az 50. életév között rosszabb a férfiakénál (Andorka 2001c. 92), itt nem érvényes.

¹⁰ Andorka 2001b. 88. Andorka Rudolf az egyházi anyakönyvezés pontatlanságára vonatkozó gyanúja az állami anyakönyvek alapján számított magasabb arányszámok alapján reális. Lásd Andorka 2001c. 88.

¹¹ A társadalmi változások alatt értve a javuló egyéni higiéniát és a köztisztaságot, gazdasági téren pedig a fejlődő közlekedést: 1895-től vonat járt Sellyére, a 20. század első két évtizedében pedig számos ormánsági települést integráltak a vasúthálózatba.

7. A csecsemőhalálozások megoszlása a vajszlói anyakönyvi kerületben (%)
Distribution of infant deaths by age (%) in the registry district of Vajszló

	1 hetes és fiatalabb	1 hetes– 1 hónapos	2–11 hónapos
1895*–1899	36	33	31
1900–1905	30	43	27
1906–1909	36	31	33
1910–1914	28	40	32
1915–1919	29	37	35
1920–1924	42	38	20
1925–1929	38	33	28

*1895 októberétől.

Forrás: MNL BML XXXIII. 1. Vajszlói kerületi állami anyakönyvek másodpéldányai.

Andorka Rudolf elvégezte a csecsemő halottak megoszlásának elemzését is (Andorka 2001c. 89–90). Bár utal felhasznált anyakönyveinek hiányosságaira, valószínűsíti a csecsemő halottak alacsony arányát, jórészt a mellékelt táblázata szerint követett bontásra hagyatkozva, amely nála a 2–11 hónapos csecsemők arányát jóval alacsonyabban állapítja meg, mint a többi. Az állami anyakönyvek esetében a közel teljességet feltételezzük és az eredményekből azt látjuk, hogy a három korcsoport, ha időnként mutat is eltéréseket, követi az egyharmad–egyharmad–egyharmados megoszlást.

A felnőttkori halálozás kapcsán az első világháború éveiben megemelkedő halálozási arányok érthetőek. A nemi megoszlás vizsgálatakor azt látjuk, hogy a 15–24 éves férfiak és nők egymáshoz viszonyított arányában nincs jelentős különbség, de a 20–39 évesek között legalább kétszeres, ezen belül a 35–39 évesek között pedig több mint ötszörös a különbség a felnőtt nők javára. 1895 és 1929 között a 15–34 év közöttiek halálozási száma eltérő mértékben csökkent: míg a 15–24 év közöttieké számottevően, addig a 25–34 év közöttieké kisebb mértékben. A középkorúak száma relatíve nem változott, míg az időseknél kézenfekvő módon nőtt az elhalálozási arány.

Az anyakönyvek további elemzéséből azt is megtudjuk, hogy különösen magas halálozású év volt 1898, 1899, 1900, 1905, 1913, 1917. Ez a hat év a felvett harmincöt év halálozásának közel negyedét (23%) tette ki. A nem természetes halálokok közül 1898–1900 között és 1913-ban a tüdővész szedte áldozatait, 1905-ben sok az ismeretlen halálokkal bejegyzett, 1917-ben pedig az ekkor bejegyzett hősi halottak és a tüdővész áldozatai együtt hozták a magas arányszámot.

A halálozás száma márciusban, áprilisban és novemberben volt a legmagasabb, legalacsonyabb pedig július, augusztus és szeptember hónapokban. Mindkét csoport esetében találunk kapcsolódást a születési arányokkal. Nincs azonban szembetűnő különbség a hónapok halálozási száma között, a legmagasabb, márciusi érték (305 fő, 10,2%) és a legalacsonyabb, szeptemberi érték (191 fő, 6,4%) között csekély az eltérés.

Plasztikus halálokok

A halálokok elemzése kapcsán azt tapasztaljuk, hogy az anyakönyvekbe jegyzett adatok gyakran felületesek: sokszor nehéz vagy nem lehetséges a mögöttük rejtőző valóságtartalmat felderíteni. Nem lehet megállapítani például, mi állhatott a csecsemőkorban elhunytak „gyengesége” vagy „idétlensége” mögött. A népi írók halálozással kapcsolatos megjegyzései a halálokokra fókuszálnak.

Nincs információm olyan bejegyzésekről, amelyekről erősen gyanítható lenne az újszülöttek nem természetes halála, mint amilyeneket Kovács Imre talált az 1860-as évek anyakönyveiben¹² (az 1895 előtti halálokok elemzése kapcsán ilyenekről Andorka Rudolf sem tesz említést). A halálokok vizsgálata fontos az élettartam meghosszabbodása kapcsán: nemcsak a járványok, de a járványok visszaszorulásának is időszaka a vizsgált kor (lásd a tüdővésszel terhelt évek visszaszorulását) (Livi-Bacci 1999. 139), bár ez esetben Magyarország elmaradása szintén érzékelhető (Szabó 1986. 85). A tüdővésszel kapcsolatban azonban nem tudjuk negligálni Kovács Imre állítását, aki többek között ezt a betegséget említi, amely mögé a hiányos táplálkozás következtében elhunytakat rejtették (Kovács 2003. 45).

Megállapítható a rendszerint agykori, időskori végegyengülés (31,2%), a tuberkulózis (9,6%) és a veleszületett gyengeség (7,8%) magas aránya. A végegyengülés ilyen mértékű kiemelkedése arra enged következtetni, hogy a 60 év feletti elhunytak aránya magas volt; másrészt hogy ez a halálok könnyen alkalmazható volt alaposabb vizsgálat nélkül is minden idősebb elhunyt esetében. Problémás tehát a különböző tüdőbetegségek megítélése, és szintén nem sokat árul el a veleszületett gyengeség mint halálok. 7,2% esetében a halál oka ismeretlen: esetünkben ez is több problémát felvet. Miután az öngyilkosság arányszámát feltételezhetően befolyásolja az emberek organikus-pszichikus hajlandósága és a fizikai környezet természete (Durkheim 1982. 45), így az sokat elárul a térségben jelentkező defetizmusok erőteljes voltáról, ezért érdemesnek tartom figyelembe venni a suicid halálozások számarányát. Az 1929. december 31-ig a vajszlói anyakönyvi kerületben anyakönyvezett elhunytak 1,4%-a lett öngyilkos: ez az országos fölérti arány (Böszörményi 1991. 75), amely így alátámasztja a korabeli aggodalmakat és bennünket is további kutatásra ösztönöz.

A népesedési mutatók közül a halálozásé igényli leginkább a részletekbe nyúló, családrekonstrukciós elemzést. Csak ennek elvégzésével remélhetjük, hogy átfogóbb képet kapunk az Ormánságban előforduló esetleges csecsemőelveszejtésekről. Bár feltételezzük a javuló életfeltételek és a csökkenő arányszámok kölcsönös hatását, nem tudjuk meg, hogy az egyes családokban a vállalt gyerekszámot mennyiben befolyásolta egyik-másik utód elvesztése: a későbbiekben tervezzük annak feltárását, hogy meddig és milyen életkori kondíciók között vállaltak ismét gyermeket.

Összegzés

Tanulmányunk célja az Ormánságban jelentkező népesedési válság 1895 és 1941 közötti alakulásának nem nominatív adatfeldolgozáson nyugvó áttekintése volt. Össze-

¹² Kovács 1935. 67. Módszertani probléma, hogy a Kovács által használt „ormánsági anyakönyv” megjelölés tág: a Magyar Nemzeti Levéltár mikrofilmtárában 48 tekercsen találunk idetartozó anyakönyvi anyagot.

foglalásunk egy nagyobb, egyaránt interdiszciplináris és komparatív kutatás első eredményeinek közlése, így több ponton szükségszerűnek éreztük a későbbi kutatásokra való hagyatkozás hangsúlyozását.

Az Ormánság népességének vizsgálatából kitűnik az itteni népességszám-változás tendenciáinak a megyei és az országos eredményektől való eltérése, de – a népi írók közléseit figyelve – az is világossá válik, hogy a két világháború közötti korszakban a radikális példák általánosításával kívánták a térségre irányítani a figyelmet, nemegyszer eltúlozva az adatokat. A települések hierarchiába rendezésével érzékeny különbségeket észleltünk, akár az öregedésre, akár a migrációra vonatkozóan. Fontos hangsúlyoznunk, hogy az Ormánságban különösen komoly szerepe volt a politikatörténeti hatásoknak, így a később mélyebben elemezni kívánt szerb megszállásnak vagy a Délvidék visszacsatolásának.

Az érzékeny változások kapcsán arra a belátásra jutottunk, hogy az élveszületések száma azért is kerülhetett a figyelem középpontjába, mert az 1920 és 1930 közötti időszakban meredeken csökkent, viszont 1930 és 1941 közötti változása figyelmen kívül maradt. Úgy gondoljuk, hogy a témával foglalkozó korabeliek java – akár számításaik, akár elképzeléseik alapján – egy lineáris trendvonalat húztak az 1900-as és az 1930-as (vagy 1941-es) közötti adatok közé, amellyel az egész népesedési kérdést egy egyöntetű folyamatként ábrázolták. Az 1920 és 1930 közötti születésszám-csökkenés, még a népességszám emelkedése ellenére is, komoly figyelmet válthatott ki, úgy is, hogy a téma országos fókuszba kerülése idején a helyzet – mint láttuk – módosult.

FORRÁSOK

Levéltári források

MNL XXXII-23-H KSH Népszámlálási feldolgozási táblák (Baranya megye; 1910, 1920, 1930).

MNL XXXII-23-H KSH Népszámlálási feldolgozási táblák; 1910. évi népszámlálás, 11. Nem és születés éve, A. Baranya megye.

MNL XXXII-23-H KSH Népszámlálási feldolgozási táblák; 1920. évi népszámlálás, 11. Nem és születés éve, A. Baranya megye.

MNL XXXII-23-H KSH Népszámlálási feldolgozási táblák; 1930. évi népszámlálás, 11. Nem és születés éve, A. Baranya megye.

Magyar Nemzeti Levéltár, Baranya Megyei Levéltára (MNL BML), XXXIII. 1. Állami anyakönyvek másodpéldányai.

VAJSZLÓI ANYAKÖNYVI KERÜLET

1. Születési anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1930
2. Házassági anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1940
3. Halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1929

A „The Church of Jesus Christ of Latter—day Saints” egyház családkutató honlapján (www.familysearch.org) fellelhető anyakönyvek közül:

VEJTI ANYAKÖNYVI KERÜLET

1. Születési anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1898

2. Házassági anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1898
3. Halotti anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1898

Nyomtatott források

2001. évi népszámlálás. 6. Területi adatok. 6. 3. Baranya megye. II. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2002.
- A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. Összeáll.: Klinger András. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1969.
- A Magyar Korona Országainak Helységnévtára, 1898. Szerk.: Jekelfalussy József. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1898.
- A Magyar Koronai Országai 1900. évi népszámlálásának főbb demográfiai eredményei. Különlenyomat a népszámlálási mű I. kötetéből. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1902.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913. Magyar Statisztikai Közlemények, 46. köt.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912. Magyar Statisztikai Közlemények, 42. köt.
- Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1923. Magyar Statisztikai Közlemények, 69. köt.
- Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. Magyar Statisztikai Közlemények, 69. köt.
- Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1934. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 86. köt.
- Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1947.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (1960): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. KSH Levéltár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.
- Magyarország Helységnévtára, 1933. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1933.
- Magyarország helységnévtára különös tekintettel az állami anyakönyvi kerületek beosztására. Szerk.: Jekelfalussy József. Budapest, 1895.

IRODALOM

- Andorka R. (2001a): A dél-dunántúli egykeutatások története. In uő: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég K. Budapest, 13–29.
- Andorka R. (2001b): Az ormánsági születéskorlátozás története. In uő: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég K. Budapest, 30–57.
- Andorka R. (2001c): Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. In uő: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég K. Budapest, 58–100.
- Böszörményi E. (1991): *Az öngyilkosság múltja és jelene. Történeti vázlat*. Magánkiadás, Budapest.
- Braun R. (1992): A hivatalos statisztika. In Téglás J. (szerk.): *Elfogy a magyarság? A Nyugat ankétja (1933–1934)*. Tóthfalusi Kis Miklós Nyomdaipari Műszaki Szakközépiskola, Budapest, 52–56.
- Durkheim, É. (1982): *Az öngyilkosság*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Elek P. et al. (1936): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon, Kemse község élete*. Sylvester, Budapest.
- Erdei F. (1973): *Parasztok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajnal J. (2005): Az európai házassági szokások térbeli és időbeni összehasonlításban. In Faragó Tamás (szerk.): *Bölcsőtől a koporsóig. Szöveggyűjtemény a történeti demográfia tanulmányozásához*. Új Mandátum, Budapest, 84–89.
- Hanák P. (1978): Magyarország társadalmi a századforduló idején. In uő. (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 403–515.
- Hídvégi J. (1938): *Hulló magyarság*. Athenaeum, Budapest.
- Illyés Gy. (1992): A magyarság pusztulása. In Téglás János (szerk.): *Elfogy a magyarság? A Nyugat ankétja (1933–1934)*. Tóthfalusi Kis Miklós Műszaki Nyomdaipari Szakközépiskola, Budapest, 69–81.
- Kiss G. (1986): *Ormányság*. Gondolat, Budapest.
- Kiss Z. G. (1991): *Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klinger A. (1996): *Demográfia*. KSH, Budapest.
- Klinger A. (1997): Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In Kovácsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. KSH, Budapest, 295–316.
- Kodolányi J. (1963): A hazugság öl. Memorandum Huszár Károlyhoz, a képviselőház alelnökéhez. Budapest, 1927. In Kodolányi János – ifj. Kodolányi János: *Baranyai utazás*. Magvető, Budapest.
- Kodolányi J. ifj. (1960): *Ormányság*. Gondolat, Budapest.
- Kovács I. (1935): Hulló Magyarország. In *Válasz 2* (1935) 7–8. sz.
- Kovács I. (1989): *A néma forradalom*. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, Budapest.
- Kovács I. (2003): Hogyan él a magyar nép? In uő: *Tanulmányok 1935–1947*. Írott Szó Alapítvány – Magyar Napló Kiadó, Budapest, 31–49.
- Livi-Bacci, M. (1999): *A világ népességének rövid története*. Osiris, Budapest.

- Németh I. (1992): Költő és statisztikus. In Téglás János (szerk.): *Elfogy a magyarság? A Nyugat ankétja (1933–1934)*. Tóthfalusi Kis Miklós Műszaki Nyomdai Szakközépiskola, Budapest, 106–114.
- Ránki Gy. (1976): A magyar társadalom a két világháború között. In uő (főszerk.): *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Akadémiai K. Budapest. 765–809.
- Szabó Z. (1986): *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Akadémiai, Kossuth, Magvető, Budapest. (Reprint)

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Születésszabályozás
Regionális elemzés

ONE-CHILD SYSTEM IN THE ORMÁNSÁG REGION. POPULATION DEVELOPMENT OF THE ORMÁNSÁG, 1895–1941

Abstract

The paper deals with the demographic crisis observed in the Ormánság region in southern Hungary between the two wars in order to reveal the background and causes of the spreading practice of birth control. The analysis focuses on the so-called one-child system of the Ormánság region and tries to examine the phenomenon from as many views as it seems possible. Investigation starts from the year 1895 with which Rudolf Andorka closed his own research and it was finished at 1941 when Hungary entered the war. With respect to birth control this period is apparently of great importance because there is no analysis which covers the region's demographic development up to the 1930s when the famous dispute on the spread and causes of birth control took place in Hungary. The paper presenting the results of the non-nominative analysis tries to fill this research gap in. Many sorts of the sources were used in the course of the analysis: five population censuses of the period, printed data of population movement for the analysed villages, and from 1895 onwards a considerable part of the birth and death records of the registry district of Vajszló.

The analysis reveals the differing population development of the region – that is to say the phenomenon of low fertility and out-migration – compared to the country-wide means, but regarding the works of the period it appears that authors between the two wars tried to draw attention to the region generalizing extreme examples and phenomena or using exaggerated results. Creating groups of settlement subtle differences were revealed in ageing or migration and it has become clear that the rapid decrease of the number of live births in the 1920s was stressed by the authors of the period while the differing tendency of the 1930s was left out of consideration. Most of the examined works – on the basis of their authors' empirical experiences and presumptions as well – depicted the region's population development as a linear declining trend with respect to both fertility and population size. The declining number of births in the 1920s drew attention to the problem although after 1930, when the debate on birth control began, the demographic trend of the region modified to a large extent.